

به «دفتر» نگارید چندی نگار

حبیب معروف

معرفی ده نسخه مصور از «شاهنامه فردوسی»

سطر بندی و غیره در نظر گرفت. در انتخاب این ده نسخه سه اصل در نظر گرفته شده است: نخست قدمت نسخه، دوم اهمیت مینیاتورها از لحاظ تاریخ نگارگری در ایران و سوم قبول نسخه‌ها از لحاظ عامه هنرشناسان جهان. البته از انتخاب این ده نسخه نیز گزیری نبوده است، و می‌توان گفت اگر کس دیگری نیز با در نظر گرفتن سه اصل فوق در صدد انتخاب ده نسخه از شاهنامه‌های جهان برآید از ده دستنویس برگزیده او نیز حتماً نه دستنویس از این نسخه‌ها خواهد بود.

از واپسین سالهای سده هفتم تا آغاز سده دوازدهم هجری، در اندکی بیش از چهارصد سال، از هرات در شرق تا تبریز در غرب، از بخارا و سمرقند و شیروان در شمال تا یزد و شیراز و بهبهان در جنوب، هنر نگارش نسخه‌های خطی مصور به زبان فارسی و به دست خوشنویسان و نگارگران ایرانی در اوج شکوفایی و در ذروه کمال بوده است.

نقش و نگار در نسخه‌های خطی شاهنامه

از تاریخنامه‌ها و برخی قراین چنین برمی‌آید که دفاتر قصص باستانی و داستان نامه‌های ملی و پهلوانی قدیم ایرانیان از قبیل «خداینامه» یعنی «سیر الملوك» که اصل شاهنامه است، کلیله و دمنه و بهرام‌نامه و مانند آنها، با نقش و نگار همراه بوده است. مسعودی مروزی از شاعران اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری، نخستین کسی است که شروع به نظم روایات تاریخی و حماسی ایران کرد و شاهنامه منظومی پدید آورد، مطهر بن طاهر المقدسی در کتاب البدء والتاریخ (تألیف به سال ۳۵۵ هـ. ق) می‌گوید: «ایرانیان این منظومه مسعودی مروزی (شاهنامه) را بزرگ می‌شمارند و تصاویری بر آن می‌افزایند و آن را به منزله تاریخ خویش تصور می‌کنند» (ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، ص ۳۷۰). مصور ساختن شاهنامه نیز از نخستین سالهای سروده شدن آن معمول و مرسوم بوده است. شعر منسوب به سوزنی سمرقندی شاعر قرن ششم دلیل این مدعاست:

به شاهنامه برار هیبت تو نقش کنند
ز شاهنامه به میدان رود به جنگ فراز
زهیبت تو عدونقش شاهنامه شود

کزونه مرد به کار آید و نه آسب و نه ساز
از بررسی نسخه‌های مصور شاهنامه‌های موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان تاکنون به این نتیجه رسیده‌اند که دستنویس نگارین شاهنامه مورخ ۷۳۱ هـ. ق. در موزه تویقاپوسرای

صدها دستنویس نگارین نفیس، از جامع التواریخ رشیدی و کلیله و دمنه و منطق الطیر عطار و گلستان و بوستان سعدی و دیوان حافظ و خاوران نامه و معراج نامه و حمزه نامه و مجالس العشاق و انوار سهیلی و قصص الانبیاء نیشابوری و ظفرنامه تیموری و کلیات جامی و مانند آنها که در این دوران تاریخی ساخته و پرداخته شده و در گنجینه‌های هنری جهان اعم از موزه‌ها و کتابخانه‌ها و نگارخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی نگهداری می‌شود خود شاهد این مدعا است. اما بر تارك این گنج عظیم گرانبها دو گوهر شاهوار می‌درخشد. از حیث کمیت و کیفیت مینیاتورها و آذین بندی و آراستگی دستنوشته‌ها، پنج گنج حکیم نظامی گنجوی و حماسه ملی ایرانیان شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی یا هم برابری می‌کند و هر چند گاهی کفه ترازو به نفع این وزمانی به نفع آن پایین می‌آید، اما به جرأت می‌توان گفت از هر ده قطعه مینیاتور ایرانی که در این گنجینه‌ها نگهداری می‌شود سه نگاره متعلق به شاهنامه فردوسی و سه دیگر از آن خمسه نظامی است. در این مقاله پس از اشاره‌ای مختصر به سابقه نگارگری در نسخه‌های خطی شاهنامه و ذکر چند شاهنامه نگارین گمشده به بر شمردن و معرفی ده دستنویس مصور بسیار مشهور از حماسه ملی ایرانیان می‌پردازیم. معرفی دستنویسها از لحاظ نسخه‌شناسی بسیار اجمالی است، و تنها به تاریخ تحریر نسخه و تعداد و اندازه عرض و طول صفحات و احیاناً نام کاتب و نگارگران و تذهیب کاران و تعداد مجالس و کیفیت آنها اکتفا شده است، هر چند می‌شد برای توصیف دستنویسها ضوابط دیگری نیز از قبیل معرفی نوع کاغذ، نوع جلد، آرایش متن و حاشیه،

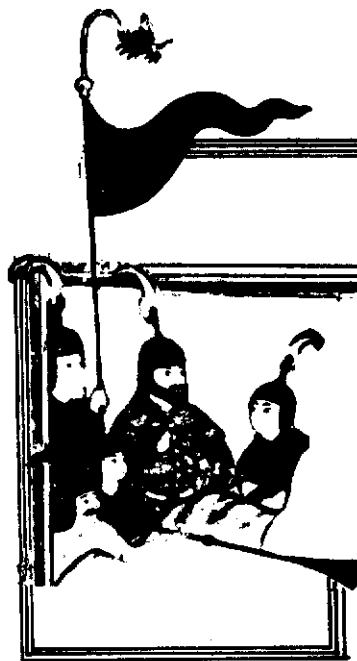
است. (پروین برزین، «نقوش انسان بر روی ظروف سفالین از قرن سوم تا قرن هشتم هجری»، هنر و مردم، شماره ۱۳، ص ۴۲)

شاهنامه‌های مصور گم شده

برخی اشارات در مورد شاهنامه‌های مصور گم شده جسته گریخته در لابه‌لای کتابهای ادبی و تاریخنامه‌ها آمده است. چون این اشارات سوء تفاهمهایی برای هنرشناسان فرنگی ایجاد کرده و معمولاً در کتابهای مربوط به مینیاتور ایرانی به استناد این مطالب، این دستنویسهای گم شده را با پاره‌ای از شاهنامه‌های ناشناخته موجود در مجموعه‌ها تطبیق داده‌اند، سه نمونه از این گونه اشارات در اینجا نقل می‌شود.

● دوست محمد کاتب (زنده تا سال ۹۷۲) در مقدمه مرقع بهرام میرزا که به سال ۹۵۱ تحریر شده، چنین می‌گوید: «دیگر از شاگردان ایشان [= استاد احمد موسی] استاد شمس‌الدین است که در عهد سلطان اویس [جلایر، پسر شیخ حسن، پادشاهی از ۷۵۷ تا ۷۷۷] تربیت یافت و در شاهنامه به قطع مربع که به خط امیرعلی [= ظاهراً میرعلی تبریزی واضع خط نستعلیق] بود مواضع ساخت» (مهدی بیانی، احوال و آثار خوشنویسان، جلد اول، ص ۱۹۳) رابینسون نظر اریک شرویدر را که این شاهنامه را همان شاهنامه دموت می‌داند تأیید می‌کند (در مقاله «Persian Painting» در کتاب *Persia: History and Heritag* p. 78). در صورتی که بدرستی می‌دانیم قطع شاهنامه دموت ۴۱×۲۹ سانتیمتر است و مربع نبوده و خط آن نستعلیق نیست.

● خانم بدری کامروز، در فهرست دیوانهای خطی و کتاب هزارویکشب کتابخانه سلطنتی (سابق) چنین آورده: «در زمان [محمدشاه] حاج میرزا آقاسی [مرگ ۱۲۶۵ هـ. ق.] که خود نظارت مستقیم بر کتابخانه سلطنتی داشته در جمع‌آوری کتب دینی علاقه و آفری نشان می‌داده است، مع الوصف بعضی از کتابها را به عنوان خلعت و پاداش می‌بخشیده است از جمله شاهنامه خط میرعماد حسنی [مقتول به سال ۱۰۲۴ در اصفهان] با هفتاد مجلس که با بهترین تصاویر بهزاد [مرگ ۹۴۴ در تبریز] منقوش بوده است.» (ص ۷ مقدمه). برخلاف نظر خانم کامروز، شاهنامه‌ای با نگاره‌های استاد کمال‌الدین بهزاد دیده و شنیده نشده است، از سوی دیگر در اکثر موارد، نسخه، نخست کتابت و سپس مینیاتورها ترسیم می‌شده است، مگر اینکه فرض بر این اساس باشد که مینیاتورهای این نسخه در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب ترسیم شده و سپس در زمان شاه عباس میرعماد حسنی آنرا کتابت کرده است، البته منبع اطلاع خانم کامروز نیز بدرستی معلوم نیست. از سوی دیگر داستان شاهنامه‌نویسی میرعماد حسنی در تواریخ اصفهان و در کتابهای تراجم احوال

اسلامبول کهن‌ترین شاهنامه مصور موجود تاریخدار جهان است، هرچند که به حدس و گمان احتمال می‌دهند که نسخه مصوری از شاهنامه که در مؤسسه شرق‌شناسی «کاما» در هند نگهداری می‌شود کهن‌تر از نسخه ۷۳۱ اسلامبول باشد. از اینکه در مدت سیصدوسی سال در فاصله زمانی سال اختتام نظم حماسه ملی ایرانیان (۴۰۰ هجری قمری) تا روزگار به سامان رسیدن کهنسالترین دستنویس نگارین شاهنامه (۷۳۱ هجری قمری) نقوش آن به چه صورت و کیفیتی بوده است، آگاهیهای اندکی در دست است، و در این باره حدس و گمانهایی زده می‌شود. مثلاً بر برونسوی گلدان سفالین مینایی منقوشی که در اواسط قرن ششم هجری ساخته شده و متجاوز از یکصدوپنجاه سال از شاهنامه ۷۳۱ اسلامبول قدیمی‌تر است و در موزه فریر گالری واشنگتن نگهداری می‌شود، قسمتی از داستان بیژن و منیژه به ترتیبی که در شاهنامه آمده نقش بسته است: نگاره‌های این گلدان به این ترتیب اند: (۱) آمدن بیژن به خیمه منیژه؛ (۲) دستگیری بیژن برهنه تن به دست غلامان افراسیاب؛ (۳) به چاه افکندن افراسیاب بیژن را؛ (۴) آمدن رستم بر سر چاه برای بر آوردن بیژن از چاه. با توجه به اینکه نقوش سفالینه‌ها در هر دوره تاریخی شباهت نزدیکی به تصویرهای کتابها و دیوار نگاره‌ها و دیگر نقاشیهای آن دوران دارد، به جرأت می‌توان گفت که نگاره‌های این ظرف سفالین ساخته شده در اواسط قرن ششم هجری، همانند تصویر نسخه‌های خطی شاهنامه در همان روزگاران است. درباره نقوش شاهنامه در مدت این سیصدوسی سال غریبان تحقیقات وسیعی انجام داده‌اند که در این فرصت کم مجال نقل همه کارهای آنها نیست. فضل تقدّم کشف همانندی نقاشیهای گلدان مینایی فریر گالری واشنگتن با نقوش شاهنامه هم از ریچارد اتینگهاوزن

خوشنویسان به روایات متواتر آمده است. اجمالاً اینکه شاه‌عباس بزرگ امر کرد میرعماد کتاب شاهنامه فردوسی را بنویسد. سه‌هزار تومان هم وجه نقد داد که بعد از اتمام، باقی را تا شصت هزار تومان - سطری يك تومان - بدهد. میر سه‌هزار بیت از شاهنامه نوشت و فرستاد و وجه را مطالبه کرد، شاه‌عباس متغیر شده گفت: من نخواستم با تو معامله سلطان محمود غزنوی را که با فردوسی نمود بنمایم، میرعماد هم سه‌هزار بیت را که نوشته بود سطری يك تومان سطر به سطر فروخت و سه‌هزار تومان شاه را رد کرد و سر در سر این کارهای خود داد، به اشاره شاه‌عباس که درباره میر گفته بود «ما يك قزوینی ندیدیم که يك ذرع دم نداشته باشد» شبی در تاریکی به دست مقصود بيك مسگر قزوینی رئیس ایل شاهسون قزوین کشته شد.

● شرف‌الدین علی یزدی (فوت ۸۵۸ هـ. ق.) شاعر و مؤلف تاریخ دوره تیموری مشهور به ظفرنامه، درباره دستنویسهای مصوری از شاهنامه که در عهد او نوشته شده بوده چند قطعه و منظومه دارد. اشعار مزبور در نسخه‌ای از مکتوبات او که در کتابخانه «روان کوشکو» ترکیه نگهداری می‌شود مندرج است. برای روی جلد شاهنامه مصوری که امیر شمس‌الدین محمد میرک در سال ۸۴۰ هـ. ق. نویسانده بود این شعر را به نظم آورده است:

اگر چند هستم چو خرم بهار
مشو قانع از من به نقش و نگار
بیاسا دمی از دم قدسیم
که رضوان فردوس فردوسیم

در موضع دیگر این مکتوبات چنین آمده است: «فرمان قضا جریان پذیرفت که در منتصف بعضی نسخ شاهنامه که از نو نوشته می‌شد موضعی صورتگری مشتمل بر نمودار مجلس بزرگوار اندراج یابد و جهت پشت آن موضع این ابیات سمت نظم پذیرفت:

که فحوای این نسخه نامدار
حدیثی است فرسوده روزگار
بیاراسته پیکری دلپذیر
ولی نیست جانی درو جایگیر
بر آنم کنون کاختیاری کنم
به نیروی توفیق کاری کنم
که شهنامه گردد بدان ارجمند
شود نام شاهان ماضی بلند
چو این نسخه اینجا به جای دل است
گزینم که دل روح را منزل است»

(افشار، ایرج، مجموعه کمینه، ص ۲۰۱)

متأسفانه این دفترهای نگارین حماسه ملی ایرانیان نیز مفقود شده است. تلاش هنرشناسان و موزه‌داران و دیگران در تطبیق شاهنامه‌های بی‌شناسنامه موجود در گنجینه‌های هنری جهان با

مشخصات این نسخه‌ها راه به دهی نمی‌برد.

ده شاهنامه مصور معروف

فهرست ده شاهنامه مصوری که در این مقاله معرفی شده‌اند به ترتیب تاریخ کتابت بدین قرار است: (۱) ۷۳۱ (اسلامبول، ۲) ۷۳۳ (لنین‌گراد، ۳) حدود ۷۳۵ (دموت، ۴) ۷۹۶ (قاهره، ۵) ۸۳۳ (بایسنغری، ۶) ۸۳۹ (ابراهیم سلطان میرزا، ۷) ۸۴۴ (محمد جوکی، ۸) ۹۳۴ (شاه‌طهماسبی، ۹) ۹۸۵ (شاه‌اسماعیل دوم، ۱۰) ۱۰۵۸ (ویندسور).

اگر نسخه‌های فوق را به ترتیب بزرگی و کوچکی قطع آنها مرتب کنیم فهرست آنها به ترتیب زیر خواهد بود (اندازه‌ها به سانتیمتر است)

(۱) طهماسبی (۲: ۴۸×۳۲) اسماعیل دوم (۳: ۴۳×۳۰) دموت (۴: ۴۱×۲۹) بایسنغری (۵: ۳۸×۲۶) اسلامبول (۵: ۳۷/۵×۲۹) قاهره (۷: ۳۰×۲۰) ویندسور (۸: ۳۰×۲۰) ابراهیم سلطان (۹: ۲۹×۱۹) محمد جوکی (۱۰: ۲۴×۱۵) لنین‌گراد؟

بدین ترتیب نسخه شاهنامه طهماسبی در بزرگترین قطع و شاهنامه بسیار نفیس محمد جوکی در کوچکترین قطع می‌باشد. از حیث مکتبهای نقاشی ایران مشخصات نسخه‌ها به ترتیب زیر است:

○ شاهنامه‌های اسلامبول (۷۳۱) و لنین‌گراد (۷۳۳)، مکتب شیراز، آل اینجو.

○ شاهنامه دموت (۷۳۵)، مکتب تبریز، ایلخانیان.

○ شاهنامه قاهره (۷۹۶)، مکتب شیراز، آل مظفر.

○ شاهنامه بایسنغری (۸۳۳) و محمد جوکی (۸۴۴)، مکتب هرات، تیموری.

○ شاهنامه ابراهیم سلطان میرزا (۸۳۹)، مکتب شیراز، تیموری.

○ شاهنامه طهماسبی (۹۳۴)، مکتب تبریز، صفوی.

○ شاهنامه شاه‌اسماعیل دوم (۹۸۵)، مکتب قزوین، صفوی.

○ شاهنامه ویندسور (۱۰۵۸)، مکتب اصفهان، صفوی.

نتیجه اینکه چهار نسخه از شاهنامه‌ها در شیراز، دو نسخه در هرات، دو نسخه در تبریز، يك نسخه در قزوین و يك نسخه در اصفهان ساخته و پرداخته شده است.

مینیاتور گذشتن سیارش در آتش از شاهنامه لنین گراد (۷۳۳)

۲. شاهنامه لنین گراد (۱۳۳۲/۷۳۳)

کتابخانه عمومی لنین گراد (ردیف ۳۲۹، صفحه‌های ۷ و ۳۱۶ فهرست ذرن، و شماره ۱ فهرست گوزلیان)، شماره ۱۰۸۳ فهرست افشار، خط عبدالرحمن الحس... [عبدالله] بن الظهیر، دارای ۵۲ مجلس مینیاتور، مکتب شیراز، آل اینجو.

این نسخه جزو کتابهای خطی وقفی گرانبها و نفیسی بوده است که روسهای تزاری در اوایل فوریه ۱۸۲۸/۱۲۴۳ هـ. ق. پس از جنگ دوم ایران و روس از کتابخانه آستانه صفویه اردبیل به تاراج برده‌اند. ۵۶ سال پیش از آن در ۲۵ رجب ۱۱۷۲/۱۷۵۹ محمد قاسم بیک متولی آستانه در عرض «موجودی اجناس و اسباب و متروکات آستانه مقدسه منوره متبرکه» [صفیه صفویه خفت بالانوار قدسیه] «گنجینه شیخ صفی، نشریه شماره ۱۶، کتابخانه ملی تبریز، ص ۷) از ۷ نسخه شاهنامه آراسته یاد کرده است که ظاهراً افزون بر شاهنامه ۷۳۳ چهار نسخه دیگر از این دستنویسهای نفیس را روسها با خود به لنین گراد برده‌اند. دو دستنویس مصور شاهنامه باقی مانده در اردبیل که هر دو وقف شاه عباس بر آستانه در سال ۱۰۱۷ هـ. ق. بوده، در سال ۱۳۱۴

۱. شاهنامه اسلامبول (۱۳۳۰/۷۳۱)

موزه طویقاپوسرای اسلامبول (۱۴۷۹ خزینه، قراطای ۳۲۲/۴۷)، شماره ۱۰۸۲ فهرست افشار، قطع ۲۹×۳۷/۵ سانتیمتر، ۲۸۶ صفحه، به خط نسخ حسن بن علی بن حسین بهمنی، دارای ۶ صفحه مذهب مرصع، ۸۹ مجلس مینیاتور، مکتب شیراز، آل اینجو.

کهن‌ترین نسخه مصور شاهنامه دارای پایانه (= Colophon، صفحه انجام نسخه به قلم کاتب و دارای مشخصات دستنویس از قبیل: اسم و رسم کاتب و تاریخ و محل کتابت). تاریخ تحریر این دستنویس مطابق است با سالهای حکومت شرف‌الدین شاه محمود اینجو پدر ابواسحق که از ۷۲۵ تا ۷۳۴ هـ. ق. حاکم فارس بوده است. این نسخه همراه شاهنامه‌های بایسنغری و محمد جوکی و بخشی از نگاره‌های شاهنامه طهماسبی و بیست و دو مینیاتور از شاهنامه دموت و مرقع گلشن و بوستان قاهره و کلیله و دمنه کاخ گلستان در سال ۱۳۱۰ هـ. ش. / ۱۹۳۱ برای نخستین بار در نمایشگاه جهانی دومین کنگره باستان‌شناسی و هنر ایران در لندن به معرض نمایش عمومی گذاشته شد. به جرأت می‌توان گفت که نگاره‌های این چند دستنویس اساس تاریخ نگارگری مینیاتور در ایران را تشکیل می‌دهد. تصویر پنج مینیاتور این شاهنامه در سیر تاریخ نقاشی ایران نوشته بینیون ویلکنسون و بازیل گری چاپ شده است. در نگاره‌های بسیار ابتدایی این دستنویس صورتهای بیضی، چشمها بادامی، دماغها قلمی و موی سر و ریش و ابرو پر پشت و گونه‌ها اندکی برآمده - یعنی چهره‌ها کاملاً ایرانی است. مینیاتور تصویرگر داستان «رفتن بهرام در شکارگاه با کنیزک چنگ زن و دوختن سر و گوش و پای آهو بهم با یک تیر» در این نسخه گویی از نقش یکی از ظروف نقره کنده کاری ساسانی در موزه آرمنیازلنین گراد گرده برداری شده است. در این نظر عموم کارشناسان شرقی و غربی متفق‌اند و در کتابهای تاریخ نگارگری مینیاتور در ایران، همراه مینیاتورهای این شاهنامه دهها تصویر از نقش و نگار سیمینه‌های ساسانی و سفالینه‌های قرن دوم و سوم هجری برای مقایسه چاپ شده است. نگاره‌های این شاهنامه و دیگر شاهنامه‌ها و نقشهای صدها سفالینه و سیمینه وزرینه باستانی شبیه این مینیاتورها شهادت می‌دهند که چگونه از روزگاری بس دیرین‌تر از دوران ساسانیان تا به امروز هزاران هنر آفرین از نویسنده و شاعر و نقاش و نقش‌بند و سفالگر، نسل اندر نسل، با هنر خود رشته ابریشمین فرهنگ دیرپای این سرزمین کهنسال را به هم پیوسته و ناگسستی نگهداشته‌اند.

هنرشناس ایالات متحده در دومین جشن طوس (۱۳۵۵ هـ. ش) اولی دربارۀ موضوع تصاویر این شاهنامه و دومی در خصوص سبک نقاشی آن سخنرانی کرده‌اند. هر دو سخنرانی در کتاب شاهنامه فردوسی، حماسه جهانی (مجموعه سخنرانیهای جشن طوس، سروش، ۱۳۵۶)، چاپ شده است. شیلا بلر می‌گوید: «بیش از نیمی از پنجاه و هشت مجلس این نسخه را می‌توان در پنج گروه مهم جای داد: به تخت نشستن، نبرد، شکار، مرگ و ماجراهای عجیب.» به هر حال مینیاتورهای این نسخه در کتابهایی که در شرح مینیاتور ایرانی است به فراوانی چاپ شده است، یک برگ از این نسخه در موزه رضای عباسی تهران نگهداری می‌شود که موضوع نگاره آن بر دار کردن مانی است به روزگار پادشاهی شاپور ذوالاکتاف.

۴. شاهنامه قاهره (۱۳۹۳/۷۹۶)

دارالکتب مصر در قاهره (شماره ۷۲ تاریخ فارسی)، شماره ۱۰۹۹ فهرست افشار، قطع ۳۰×۲۰ سانتیمتر، خط نستعلیق به قلم لطف‌الله بن یحیی بن محمد، دارای ۶۷ مجلس مینیاتور، مکتب نقاشی شیراز، دوره آل مظفر.

این نسخه در زمان شاه منصور آخرین پادشاه آل مظفر در شیراز ساخته و پرداخته شده است، مکتب نقاشی شیراز در زمان آل مظفر ادامه مکتب نگارگری آل اینجو و همزمان است با مکتب نقاشی جلایریان در بغداد و تبریز، اما نقاشیهای این مکتب بیشتر به نقاشیهای دوره‌های بعدی یعنی تیموریان و صفویان شبیه است و اندک شباهتی به مینیاتورهای مکتب جلایریان که آثار شمس‌الدین و استاد احمد موسی است ندارد. از این روزگار دستنویسهای مصور اندکی باقی مانده است. نسخه مصور دیگری از شاهنامه از این دوره به تاریخ ۱۳۷۰/۷۷۲ در کتابخانه طوپقاپوسرای (به نشانی ۱۵۱۱ خزینه) باقی است.

۵. شاهنامه بایسنغری (۱۴۲۹/۸۳۳)

کتابخانه سلطنتی سابق تهران (شماره ۴۷۵۲)، شماره ۱۱۰۶ فهرست افشار، قطع ۳۸×۲۶ سانتیمتر، ۷۰۰ صفحه، به قلم نستعلیق، کتابت خفی خوش جعفر تبریزی (ردیف ۱۸۱ فهرست نستعلیق نویسان احوال و آثار خوشنویسان بیانی)، دارای ۲۲ مجلس مینیاتور، مکتب هرات، دوره تیموری، نسخه ممتاز بسیار مشهوری است که به طور عکسی هم چاپ شده است.

برای آشنایی با این دستنویس نفیس مشخصات آن را به طوری که شادروان مهدی بیانی در فهرست ناتمام تعدادی از کتابهای کتابخانه سلطنتی (سابق) آورده است نقل می‌کنیم: «جلد ابره نیمتاج، متن و حاشیه سوخت، تحریر ترنج و نیم ترنج و گوشه طلاپوش به طلای سیر و حاشیه بوته اندازی به طلای سرخ با دو

هـ. ش. به موزه ایران باستان منتقل شده و هم‌اکنون در این موزه محفوظ است (هنر و مردم، شماره ۱۵۲، صفحه ۴۱). خانم ماریا مقدم اشرفی عروس صدرالدین عینی از فضلالی تاجیکستان در کتاب همگامی نقاشی با ادبیات در ایران تصویر سیاه و سفید ۵ مینیاتور شاهنامه ۷۳۳ لنین گرادرا چاپ کرده است. در این نسخه نیز چهره‌ها کاملاً ایرانی است. مینیاتور تصویرگر داستان «گذشتن سیاوش در آتش» این دستنویس از لحاظ مجلس‌سازی در نهایت استادی طراحی شده است. راستی دوران مستعجل شاه ابواسحق اینجو و پدرش شرف‌الدین محمود اینجو در شیراز در سده هشتم، دوران شکوفایی فرهنگ و هنر بوده است، چنانچه هفت نسخه شاهنامه مصور بسیار نفیس از این روزگار باقی مانده است.

۳. شاهنامه دموت (حدود ۱۴۳۲/۸۳۹)

این نسخه اوراق شده و مینیاتورهای آن در موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی پراکنده است. شماره ۱۳۴۶ فهرست افشار، قطع ۴۱×۲۹ سانتیمتر، محل نگهداری ۵۸ مینیاتور از این دستنویس تاکنون معلوم شده است، مکتب تبریز، دوره جلایریان یا ایلخانیان.

سبک نقاشی، خطاطی و تذهیب این نسخه به وضوح نشان می‌دهد که نسخه متعلق به اوایل قرن هشتم هجری است. به سبب نبودن هیچگونه مشخصاتی از این شاهنامه، این دستنویس به نام دلال عتیقه، فرانسوی که آن را برای فروش به بازار بین‌المللی عرضه کرد شاهنامه دموت (Demotte) نامیده شده است. چون شاهنامه شاه اسماعیل دوم را نیز دموت به بازار عرضه کرده است برخی از ایرانیان این دو نسخه را با هم خلط کرده‌اند. به عنوان نمونه در مقاله «مرقع‌سازی و جنگ نویسی» (فرخنده پیام، ص ۱۸۰) در معرفی هنرمندان کتابخانه شاه اسماعیل دوم آمده است: «عبدالله شیرازی مذهب که کار او در شاهنامه «دموت» فرانسوی دیده می‌شود، این شاهنامه که باید از نگارخانه شاه اسماعیل دوم باشد اکنون پراکنده است.»

در نیم قرن گذشته غریبان دهها مقاله درباره این نسخه نوشته‌اند، اهمیت این نسخه در نوع نقاشیهای آن و در قطع بزرگ آن است. خانمها شیلا بلر و ماریانا سمسن دو تن از فضلالی

ایران و توران؛ ۱۱) رزم دولشکر کیخسرو و افراسیاب به انبوه؛
 ۱۲) اگه شدن لهراسب؛ ۱۳) اسفندیار در نخستین خوان؛ ۱۴)
 کشتن اسفندیار ارجاسب را در روئین دژ؛ ۱۵) بهم نشستن
 اسفندیار و رستم پیش از نبرد تن به تن؛ ۱۶) گریستن فرامرز
 بر تابوت رستم و زواره؛ ۱۷) دیدار گلناز از بام کاخ اردشیر را؛ ۱۸)
 سپردن یزدگرد فرزند خود بهرام را به منذر؛ ۱۹) به جای آوردن
 بزرگمهر بازی شطرنج و باز نمودن آن انوشیروان را؛ ۲۰) رزم
 بهرام چوبین و ساوه شاه.

مینیا توره‌های این نسخه از لحاظ رنگ آمیزی و طراحی نمونه
 بسیار عالی نقاشی دوره تیموری هرات است. در مجلس «کشتن
 اسفندیار ارجاسب را پس از درآمدن به روئین دژ» با وجود اینکه
 مطابق معمول مینیاتور ایرانی قواعد مناظر و مرایا (پرسپکتیو)
 مراعات نشده است اما نقاش به خوبی از عهده نشان دادن
 کاخهای هزار توی داخل روئین دژ برآمده است. گذشته از این،
 این نسخه حاوی چهارده مجلس تذهیب و مینیاتور از قبیل: شمسه
 حاوی اهداء نامه، القاب بایسنغر، مقدمه شاهنامه بایسنگری، دو
 صفحه تذهیب حاوی نام ۵۰ تن از پادشاهان، لوحه آغاز و انجام
 شاهنامه، و لوحه آغاز شکار شاهانه است.

۶. شاهنامه ابراهیم سلطان میرزا (۱۴۳۲/۸۳۶)

کتابخانه بدلیان اکسفورد (Add. 176)، شماره ۱۳۹۳ فهرست
 افشار، به قطع ۲۹×۱۹ سانتیمتر، ۴۹۶ صفحه، به خط بسیار
 خوش نستعلیق خفی، چهار صفحه دو به دو مزدوج مذهب
 مرصع، و دارای ۴۷ مجلس مینیاتور، مکتب شیراز، دوره
 تیموری.

این نسخه برای ابراهیم بن شاهرخ بن تیمور (مرگ ۸۳۷) برادر

مینیا تور کیومرث بلنگینه بوش از شاهنامه ابراهیم سلطان میرزا (۸۳۶)

حاشیه برجسته روغنی، متن مشکی، گل و بوته نقاشی، مذهب،
 اندرون نیمتاج عنابی، ترنج و سر ترنج و گوشه و حاشیه بندرومی،
 سوخت معرق روی زمینه لاجوردی، جدول مذهب، کاغذ خانبالغ
 نخودی، جدول زرین دار، دو صفحه اول مقدمه و آغاز نسخه و
 تمامی صفحاتی که تصویر دارد و صفحه مقابل آن بین السطور
 طلا اندازی، شماره صفحات ۷۰۰، هر صفحه ۳۱ سطر، هر سطر
 سه بیت (شش مصراع)، عناوین عموماً بقلم زر و سفیداب
 تحریردار، سر سخنهای منقش مذهب ممتاز بخط رقاع کتابت
 عالی. نسخه شروع می شود با يك شمسه مذهب مرصع ممتاز که در
 میانه روی متن زربوته اندازی عبارتی است حاوی نام بایسنغر، و
 در همین صفحه بالای شمسه در محل نامناسبی قرینه يك ترنج
 کوچک مذهب مرصع انداخته اند که جدیدتر از اصل و به نظر
 می رسد که مهری یا یادداشتی بوده است که روی آنرا
 پوشانیده اند. دو صفحه ۲۳ و ۲۴ متن و حاشیه مذهب مرصع ممتاز
 که در چهار کتیبه پیشانی و ذیل بخط رقاع بقلم زرتحریدار روی
 متن زرمقش این عبارت نوشته شده است «تذکره
 اسماء السلاطین مفرح الخواطر و تحریر احوال الخواقین
 محیر الضمائر من دعا له بالحسنة فله الرحمة المتکثیر من الله
 الاحد الصمد الوهاب الغافر» و در متن فهرست طبقات سلاطین و
 اسامی شاهان را هر يك در يك مهر مذهب بقلم سفیداب رقاع
 نوشته است...»

این دستنویس از لحاظ تعداد مینیاتورها در میان ده نسخه
 معرفی شده در این یادداشت در رتبه آخر قرار دارد یعنی شماره
 مینیاتورهای آن از دیگر نسخه ها کمتر است، اما بیست مجلس
 مینیاتورهای این شاهنامه اهم مطالب شاهنامه را دربرمی گیرد.
 برای اینکه تا اندازه ای از موضوعات نگاره های شاهنامه آگاهی
 پیدا کنیم فهرست نگاره های این نسخه در اینجا آورده می شود:
 ۱) فردوسی در دربار سلطان محمود غزنوی؛ ۲) آموختن
 جمشید هنرها و پیشه ها را به مردم؛ ۳) بند کردن فریدون ضحاک را
 به کوه دماوند؛ ۴) دیدار زال و رودابه؛ ۵) نیوشیدن کیکائوس سرود
 رامشگر دیو را در ستایش مازندران؛ ۶) کشتن رستم دیو سپید را؛
 ۷) کشته شدن سیاوش؛ ۸) به کمند آوردن رستم سرخاقان چین را؛
 ۹) نبرد تن به تن رستم با برزو؛ ۱۰) رزم بیران در جنگ دوازده رخ

بایسنغر و محمد جوکی در شیراز کتابت شده است. ابراهیم سلطان میرزا شاهزاده‌ای به غایت هنرمند و فاضل بوده است. او کاتب يك جزء از قرآن مجید به خط ثلث جلی سهدانگ به قلم زراست که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. مقدمه این نسخه نیز همان مقدمه بایسنگری است. تصویر سیاه و سفید مینیاتور این نسخه در سیر تاریخ نقاشی ایران چاپ شده است. مینیاتور نمایشگر دربار ابراهیم سلطان میرزا در این شاهنامه به استادی تمام تصویر شده است. دیگر مینیاتورها، از لحاظ مجلس‌سازی و رنگ‌آمیزی در سطح نازلتری قرار دارند. در مینیاتور تصویر گریبت

سر تاج و تختش برآمد زکوه
پلنگینه پوشید خود با گروه

در این نسخه چهره کیومرث با ریش کم‌پشت و صورت بیضی و چشمهای بادامی ریز، نمایشگر قیافه‌ای آمیخته از ایرانیان و تورانیان بوده و این نوع چهره‌گشایی نمودار مکتب مینیاتور شیراز در عهد تیموریان است.

۷. شاهنامه محمد جوکی (۱۴۴۰/۸۴۴)

انجمن پادشاهی آسیایی لندن (Morley ۲۳۹)، شماره ۱۴۱۶
فهرست افشار، قطع ۲۴×۱۵ سانتیمتر، دارای ۳۱ مجلس
مینیاتور بسیار عالی، مکتب هرات، دوره تیموری.

این شاهنامه برای محمد جوکی (فوت ۸۴۸ هـ. ق.) از پسران شاهرخ و برادر بایسنغر و ابراهیم سلطان ساخته و پرداخته شده است و از این‌رو در کتابهای تاریخ هنر به نام شاهنامه محمد جوکی مشهور شده است. مینیاتورهای این دستنویس با شرح ویلکسون و مقدمه بینون در سال ۱۳۱۰/۱۹۳۱ در لندن چاپ شده است. نگاره‌های این دستنویس نمونه‌های بسیار عالی و باشکوه هنر نگارگری اواسط دوره تیموری است. نقاشان گمنام مینیاتورهای این شاهنامه پیشگامان راه خواجه میرک و بهزاد و قاسم علی، استادان نامدار دوره بعدی تیموری، بوده‌اند. مجلس‌سازی نقاشیهای این شاهنامه به استادی تمام انجام گرفته است. در این اثر افزون بر رنگ طلایی که به فراوانی به کار رفته است، از سبزیزیایی هم استفاده شده است که بخوبی پایدار مانده است. کوههای اسفنجی و درختان بی‌برگ و گل‌بارنگهای آبی و بنفش و اخرا و نارنجی در نهایت استادی تصویر شده‌اند. تصویر سه مجلس از مینیاتورهای این نسخه در تاریخنامه‌های نگارگری ایران به کرات چاپ شده است. چاپ رنگی بسیار خوب این سه مینیاتور در *Persian Painting*، تألیف بازیل‌گری (صفحات 89, 90, 91) آمده است.

۸. شاهنامه طهماسبی یاهوتون (۱۵۲۷/۹۳۴)

این نسخه هم مانند شاهنامه دموت اوراق شده و مینیاتورهای آن در موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی پراکنده است. ۳۸۰ صفحه، به قطع ۳۲×۲۸ سانتیمتر، ۲۵۸ مجلس مینیاتور، ظاهراً به خط شاه محمود نیشابوری و دو خطاط ناشناس دیگر، مکتب صفوی، تبریز.

در صفحات آغازین نسخه در مواضع مختلف اسم شاه طهماسب صفوی به کرات آمده است. نگارش این دفتر نگارین در زمان شاه اسماعیل شروع شده و در روزگار شاه طهماسب به نام او به سرانجام رسیده است. در *احسن التواریخ* حسن روملو و دیگر تاریخنامه‌های صفوی در وقایع سال ۱۵۶۷-۸/۹۷۵ سال درگذشت سلطان سلیمان قانونی و جلوس سلیم دوم چنین آمده است: «هم در این سال شاه طهماسب شاهقلی سلطان استاجلورا با تحف و تبرکات بلاغت آیات که طول آن هفتاد گز بود در باب مصادقت و موالات و تهنیت جلوس سلیم دوم و فتح ولایت روم ارسال نمود.» این شاهنامه در زمره تحف شاه طهماسب در این سال به سلطان سلیم دوم هدیه شده است. از یادداشتهایی که در یکی از صفحات این نسخه باقی مانده چنین برمی‌آید که این شاهنامه تا سال ۱۲۱۶/۱۸۰۶ در کتابخانه‌های عثمانی محفوظ بوده است. از سرنوشت این نسخه تا سال ۱۳۲۱/۱۹۰۳ اطلاعی در دست نیست. اما در این سال در مجموعه بارون ادمون دوروتچیلد ظاهر شده است. یکی از وراثت او در سال ۱۳۲۸ هـ. ش. / ۱۹۵۹ نسخه را به آقای آرتور هوتون فروخته است و همو ۷۸ مجلس از مینیاتورها را به موزه متروپولیتن نیویورک هدیه کرده است. و اکنون بقیه مینیاتورها به موزه‌های هنری و مجموعه‌های خصوصی دیگر تعلق دارد. در یکی از مینیاتورهای این نسخه تاریخ ۹۳۴ هـ. ق. دیده می‌شود. تصویر رنگی و سیاه و سفید این مجلس در تاریخنامه‌های نگارگری ایران به دفعات چاپ شده است. این نگاره تصویرگر مجلس «آمدن گلنار بر بالین اردشیر در داستان فریفته‌شدن گلنار کنیزک اردوان بر اردشیر و گریختن او با کنیزک به سوی پارس» است. بر کتیبه مرصع و مذهب پیشانی طاق مشکوی اردشیر به خط ثلث تزیینی شعر حافظ این چنین آمده است:

پیش از آن کین سقف سبز و طاق مینا بر کشند

منظر چشم مرا ابروی جانان طاق بود

در زمینه لاجوردی این کتیبه به خط معقلی بنایی تاریخ ۹۳۴ رقم رفته است، در صفحات آغازین نسخه در زمینه زرین شمس مذهب مرصع که در حقیقت شناسنامه این شاهنامه نفیس است به خط رقاع با سفیدآب چنین نگاشته شده است «برسم کتابخانه سلطان الاعظم و الخاقان الاعدل الاکرم السلطان بن السلطان بن ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب الحسینی الصفوی بهادرخان خلدالله تعالی ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین عدله احسانه» دوست محمد کاتب در مرصع بهرام میرزا در دو موضع از این شاهنامه یاد کرده است: نخست در جایی که از استاد سلطان محمد تبریزی یاد می‌کند و می‌گوید که در شاهنامه شاه اسماعیل مجلس پلنگ پوشان از کارهای اوست؛ دوم در موضعی که به تعریف دو سید جلیل القدر آقامیرک و میرمصور می‌پردازد و می‌گوید: «این دو سید بی‌مثال و این دو فرزانه بی‌مثال در کتابخانه ملایک آشیان خصوصاً در شاهنامه شاهی [= شاهنامه شاه طهماسب] و خمسه شیخ نظامی [محفوظ در موزه بریتانیا] رنگ آمیزها نموده چهره گشایها فرموده اند» (احوال و آثار خوشنویسان، جلد اول، ص ۲۰۱). نگارگران این نسخه عبارت اند از مظفر علی، آقامیرک، میرمصور، میرسیدعلی، میرزاعلی، عبدالعزیز، شیخ محمد، قاسم علی و باشندان قره و دیگران، به جرأت می‌توان گفت مینیاتوری که تصویرگر شعر زیر در دیباچه شاهنامه و نقاشی آن منسوب به میرزاعلی است،

منم بنده اهل بیت نبی

ستاینده خاک پاک وصی

حکیم این جهان را چو دریا نهاد

برانگیخته موج از او تند باد

چو هفتاد کشتی برو ساخته

همه بادبانها بر افراخته

یکی پهن کشتی بسان عروس

بیاراسته همچو چشم خروس

محمد در او اندرون با علی

همان اهل بیت نبی و ولی

از شاهکارهای نگارگری ایرانی است. درباره این شاهنامه و مینیاتورهای آن مقالات و کتابهای فراوانی نوشته شده است که مهمترین آنها، کتاب *The Houghton Shahnameh* است با معرفی و شرح مارتین برنارد دیکسون و استوارت کری ولش در دو جلد به قطع ۳۰×۴۵ سانتیمتر در ۵۴۳ صفحه که به وسیله Harvard University Press به سفارش موزه هنر فاگ و دانشگاه هاروارد در سال ۱۹۸۱ به طرز بسیار نفیسی طبع و منتشر شده است. در آن کلیه مینیاتورهای ۲۵۸ گانه این نسخه چاپ شده و زندگینامه

نگارگران و تذهیبکاران و مجلدان آن به تفصیل آمده است

با نقل نظر خانم ماریا مقدم اشرفی درباره این شاهنامه و هنر نقاشان مکتب صفوی تبریز گفتگو درباره این بزرگترین دفتر نگارین فارسی را خاتمه می‌دهم: «نقاشان تبریزی [روزگار صفویان که نمونه کار آنان شاهنامه شاه طهماسبی و خمسه نظامی موزه بریتانیا است] بی آنکه سطح تخت صفحه نقاشی را بشکنند، ترکیب بندیهای چند سطحی می‌آفرینند که از پایین به بالا گسترده می‌شود، و غالباً از حد فوقانی قاب بیرون می‌زند. همه چیز آکنده از حرکت و جنبش است. رنگها درخشان، پر مایه، پر کشش، حساس و آرام اند و حالت مورد نظر را به وجود می‌آورند. در هنر تصویرگری تبریز تمامی اجزاء ترکیب کننده به یک سان ضرور و مهم اند. پیکر آدمیان و زینتکاری معماری و ریزه کاری منظره طبیعی جملگی با درخشندگی شدید نمایانده می‌شوند تا شادی آفرین گردند؛ اما گهگاه یکی از پر کشش ترین جنبه‌های هنر هرات یعنی تمرکز کلیه وسایل بیانگری هنری برای توصیف یک آدم را - مادام که تمامی توجه عمدتاً بر این هدف واحد معطوف شده - از دست می‌دهند. در هنر هرات آدمیان و محیط، هر دو، اساسی اند؛ بدین معنا که با یکدیگر هم‌نوایی صرف دارند. به زبان موسیقی، هم‌نوایی هرگز آهنگی را که تک تک می‌نوازند خفه نمی‌کند. اینجا، در مقایسه با هنر تصویرگری تبریز، رنگ‌ها ملایم و آرام و تا حدی خاموش اند. نقاشی تبریز نظام زیبانمای ویژه خود را می‌سازد؛ نظامی که در آن شوکت سرور انگیز آرایش، و وفور رنگ‌های بغایت درخشنده، عمومیت دارد» (همگامی نقاشی با ادبیات در ایران، ترجمه رویین پاکباز، صفحه ۹۷).

۹) شاهنامه شاه اسماعیل دوم (۱۵۷۷/۹۸۵)

این دستنویس نیز مانند شاهنامه دموت و شاهنامه طهماسبی اوراق شده، مینیاتورهای آن در نگارخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی پراکنده است، تعدادی از مینیاتورهای این نسخه متعلق به مجموعه صدرالدین آقاخان است، قطع ۴۳×۳۰ سانتیمتر، به خط نستعلیق.

۵۲ مجلس از مینیاتورهای این نسخه که همگی آنها مربوط به نیمه اول شاهنامه است تاکنون شناخته شده‌اند، مینیاتورهای این

قول اسکندربیک «ابداع کتابخانه مجدد نمود» و این نسخه شاهنامه در مدت يك سال و نیم سلطنت شاه اسماعیل دوم در قزوین ساخته و پرداخته شده است، ۱۵ نگارگری که در نگارخانه اسماعیل دوم کار می کرده اند به ترتیب زیرند:

- (۱) میرزین العابدین استاد شاه طهماسب؛ (۲) علی اصغر کاشانی جواهر رقم، پدر آقارضا؛ (۳) سیاوش بیک گرجی؛ (۴) صادقی بیک افشار؛ (۵) مراد دیانی؛ (۶) نقی بیک؛ (۷) محراب؛ (۸) برجی [= برجعلی اردبیلی]؛ (۹) عبدالله شیرازی؛ (۱۰) خواجه نصیر؛ (۱۱) شاه محمد اصفهانی؛ (۱۲) شیخ محمد سبزواری؛ (۱۳) حسن مذهب بغدادی؛ (۱۴) محمدی؛ (۱۵) فرخ بیک.

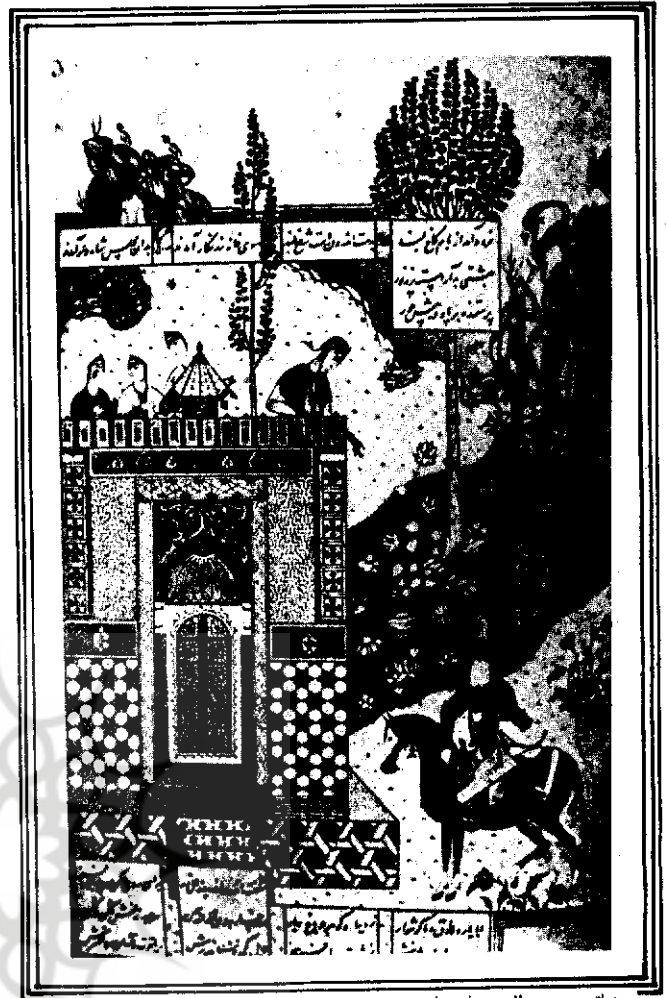
از این ۱۵ نفر مینیاتورهایی به رقم (امضای) صادقی بیک، سیاوش، نقدی، مراد دیلمی، برجی و محراب و عبدالله شیرازی در شاهنامه شاه اسماعیل دوم دیده می شود، بقیه مینیاتورها را آنتونی ولش و رایبسون به دیگر نگارگران نگارخانه شاه اسماعیل دوم منسوب کرده اند. دو مینیاتور تصویرگر «رزم اسفندیار با سیمرخ» و «گرفتارشدن کاموس به دست رستم» به رقم سیاوش بیک گرجی از شاهکارهای نگارگری این نسخه است. از صادقی بیک افشار، مؤلف تذکره مجمع الخواص، خطاط، شاعر، نگارگر، پهلوان و جنگجوی نامراد روزگار صفویان، نیز در این نسخه نگاره های بس استادانه ای باقی مانده است که برای دیدن آنها باید به کتاب آنتونی ولش مراجعه کرد. با نقل سه بیت شعر از صادقی بیک گفتگو درباره این نسخه را خاتمه می دهیم.

ای صادقی ار قیمت فضل و هنر این است
در دهر بخواری ابدالدهر بمانی
بشکن قلم بخردی و صفحه بسوزان
بشنو که چه خوش گفت سخنران معانی
رو مسخرگی پیشه کن و مطربی آموز
تا داد خود از کهر و مهر بستانی

۱۰. شاهنامه ویندسور (۱۶۴۸/۱۰۵۸)

کتابخانه پادشاهی در کاخ ویندسور (MS. Holmes 151. A16)، شماره ۱۳۱۵ فهرست افشار، قطع ۲۰×۳۰ سانتیمتر، به خط محمد حکیم الحسینی (ردیف ۱۰۱۳)، فهرست نستعلیق نویسان احوال و آثار خوشنویسان بیانی، کاتب غرر و دُرر، ۱۰۴۰ هـ. ق. کتابخانه سلطنتی سابق)، بقلم کاتب خوش، دارای ۱۴۱ مجلس مینیاتور بسیار نفیس، مکتب اصفهان، اواخر دوره صفویه، آغاز نسخه دو صفحه مزدوج مذهب مرصع به رقم ملک حسین اصفهانی، نقاشی بقیه مجلسها منسوب به محمد قاسم مصور تبریزی یا محمدیوسف، دو مصور نازک قلم نامدار نیمه قرن یازدهم هجری.

این شاهنامه برای خان عالیشان قراچغای خان (مقتول در ۱۰۲۸

مینیاتور دیدن زال رودابه را، به رقم صادقی بیک، شاهنامه شاه اسماعیل دوم (۹۸۵)

شاهنامه نیز پس از جنگ جهانی اول از طریق دموت، دلال فرانسوی، به بازار عرضه شده است. کتاب دویست صفحه ای آقای آنتونی ولش به نام *Artists For The Shah* (Yale University Press, 1976)، درباره این نسخه است. در ۲۷ جمادی الاول ۱۳۷۶/۹۸۴ پس از مرگ شاه طهماسب صفوی پسرش شاه اسماعیل دوم پس از ۱۹ سال زندان به سلطنت رسید. اسکندر بیک ترکمان در تاریخ عالم آرای عباسی می نویسد: «[شاه طهماسب] را هرگاه از مشاغل جهاننداری و ترددات مملکت آراییی فراغی حاصل می شد به مشق نقاشی تربیت دماغ می کردند، در اواخر از کثرت مشاغل فرصت این را نمی یافتند و استادان مذکور [= بهزاد، سلطان محمد، آقامیرک] نیز صورت هستی را از رنگ آمیزی حیات پرداختند، آن حضرت کمتر متوجه آن کار می شدند، اصحاب کتابخانه را بعضی که در حیات بودند مرخص ساخته بودند که به جهت خود کار کنند» (ص ۱۷۴، چاپ سربی).

از اواخر نیمه دوم قرن دهم تا سال جلوس شاه اسماعیل دوم نگارخانه سلطنتی صفویان تعطیل بوده است، شاه اسماعیل دوم به

۱۰۲۸) نگارگران ایرانی با کار نقاشان فرنگ از نزدیک آشنا شدند. در سال ۱۰۳۵ هـ. ق. دو تن از نقاشان هلندی بنامهای فیلیپ انجل و جان لوکاس هلت به تشویق شاه صفوی به ایران آمدند. نقاشان ایرانی با آشنایی با هنر آنان قوانین دور- نزدیک (پرسپکتیو) و سایه‌روشن و تناسبات اندامها را در نقاشی فرا گرفتند و همچنین اندکی بعد در سال ۱۰۵۲ محمد زمان نقاش ایرانی برای فراگیری نگارگری به ایتالیا فرستاده شد. مینیاتورهای این نسخه به استادی تمام به نحوی بسیار متفاوت با مینیاتورهای قبلی به نگارش درآمده است. نقاشان ایرانی در نگاره‌های این شاهنامه قواعد نقاشی فرنگی را اخذ و جذب کرده و به آفرینش اثر هنری بس بزرگی که در آن قواعد مینیاتور ایرانی هم زیرپا گذاشته نشده موفق شده‌اند. از نگارگران این نسخه یا شاگردان آنان دو نسخه شاهنامه نگارین دیگر به همین سبک و سیاق در لنین گراد و کتابخانه سلطنتی (سابق) باقی مانده است. مشخصات نسخه کتابخانه سلطنتی (سابق) در صفحه ۸۵۸ فهرست دیوانهای خطی و کتاب هزارویکشب همان کتابخانه مندرج است و سه تصویر از مینیاتورهای آن در روبروی صفحه ۸۶۰ همان فهرست آمده است. نسخه کتابخانه دولتی لنین گراد به خط پیر محمد حافظ (شماره ۱۷۰، نستعلیق نویسان بیانی) بوده و ۵ تصویر از مینیاتورهای آن به شماره‌های ۹۴ تا ۹۸ در کتاب همگامی نقاشی با ادبیات ایران چاپ شده است. این نوشته بی‌آنکه به فهرستهای اسمیت از نسخه‌های شاهنامه، گوزلیان و دیاکونف از دستنویسهای شاهنامه در لنین گراد، و به فهرست مقدماتی نرگرن و جیل از مینیاتورهای شاهنامه که زیر نظر الک‌گرا بار تهیه شده است دسترسی داشته باشم فراهم آمده است. با مراجعه به این منابع و دیگر مآخذ فرنگی و در صورت امکان با نگر بستن به موزه‌ها و کتابخانه‌های داخلی، با اندکی بسط مقال، این مقاله را می‌توان به کتابی مفصل درباره نسخه‌های مصور شاهنامه تبدیل کرد.

هـ. ق.) سیهسالار ایران و حکمران خراسان در زمان شاه عباس اول تهیه شده ولی پایانه آن تاریخ ۱۰۵۸ (دوره حکمرانی شاه عباس دوم) دارد. در مورد این تناقض دو احتمال وجود دارد: نخست اینکه تهیه این شاهنامه در زمان قراچغای شروع شده و در زمان شاه عباس دوم پایان پذیرفته است، احتمال دوم اینکه در زمان شاه عباس دوم قراچغای خان دیگری هم بوده است، از مینیاتورهای این نسخه سه مجلس در منابع در دسترس نگارنده چاپ شده است به این ترتیب:

۱) مجلس «جنگ رستم با ازدها»، خوان سوم از هفت خوان رستم و تصویرگر شعر،

چو رستم بدان ازدهای دژم
نگه کرد و بر بال آن تیز دم

در کتاب

Islam and Muslim Art, By: Alexandre Papadopolo, 1976

۲) مجلس «رفتن اسکندر به رسولی نزد قیدافه و شناختن قیدافه او را» در کتاب

Persia, History and Heritage, Edited by John A Boyle

۳) مجلس «فریفته شدن کنیزک [گلنار] اردوان بر اردشیر و گریختن او با کنیزک سوی پارس» در هنر و جامعه در جهان ایرانی، به کوشش شهریار عدل، پاریس، تصویر سیاه و سفید ۳۷ در ص ۷۰.

این نسخه در اوج شکوفایی هنر مینیاتور در عهد صفوی ساخته و پرداخته شده است. از زمان شاه عباس بزرگ (فوت

